

Bogumiła Burda
WSP TK Zielona Góra

**WCZESNONOWOŻYTNE ROZWIĄZANIA
ORGANIZACYJNE I KADROWE W SZKOLNICTWIE
ŚREDNIM JAKO CZYNNIKI INTEGRACYJNE
NA POGRANICZU ŚLĄSKO-WIELKOPOLSKO-LUBUSKIM**

Badając rozwój oświaty na interesującym mnie terenie, czyli na pograniczu śląsko-wielkopolsko-lubuskim w XVI–XVIII w., można wyraźnie stwierdzić jego ewolucyjny charakter polegający na doskonaleniu dotychczasowych typów szkół (parafialnych, klasztornych, prywatnych) – oprócz tworzenia nowych, odznaczających się ambicją uzyskania możliwie najwyższego statusu.

Wraz z rozwojem nowego prądu reformacyjnego zmienia się też szkoła. Średniowieczne ramy zależności szkoły od Kościoła lub współpracy miasta i instytucji wychowawczej ulegają przeobrażeniom w kierunku oderwania się od średniowiecznych schematów. Naturalnie nie następowało to równocześnie. Decyzje powołujące placówki wyprzedzały ich późniejsze przekształcenia strukturalno-programowe; proces ten dzielił się na kilka etapów. Za początkowy można uznać pierwszą połowę XVI wieku, kiedy to wraz z początkiem reformacji zaczęły powstawać gimnazja łacińskie w miastach pogranicza, w których zwyciężała reformacja (Kozuchów, Międzyrzecz, Sułechów, Świebodzin, Zielona Góra, Żagań) oraz drugą połowę tegoż wieku (Głogów, Szprotawa). Równocześnie pojawiły się pierwsze próby utworzenia uniwersytetu protestanckiego w Legnicy (1527) oraz późniejsze – stworzenia nowego typu szkoły, jak Akademia w Bytomiu Odrzańskim (1609–1629).

Wielostronne i trudne do jednoznacznego sprecyzowania są przyczyny rozwoju gimnazjów łacińskich oraz akademii, placówek wykraczających swym programem poza wymogi szkół średnich, nawiązujących w najwyższych klasach do zajęć prowadzonych na ówczesnych uniwersytetach.

Drugi etap kształtowania się nowego typu szkoły średniej to czas powoływania na pograniczu gimnazjów (kolegiów) jezuickich. Mimo że w Europie i w Rzeczypospolitej powstawały w wieku XVI, na badanym terenie gimnazja założono dopiero w pierwszej połowie wieku XVII – w Żaganiu (1629) i w Głogowie (1625, 1651).

Barokowa kultura sarmacka, tak silnie związana ze szlachtą, miała mniejszą siłę oddziaływania w mieszczańskim środowisku śląsko-wielkopolsko-lubuskim. Wpływała ona poniekąd na program kolegiów jezuickich, które na tym terenie jedynie okresowo osiągały lepszy poziom nauczania. Niekiedy łączy się ich powstanie i rozwój z walką Kościoła z protestantyzmem. Na strukturę i program gimnazjów luterańskich, opanowanych głównie przez mieszczan oraz wspieranych organizacyjnie i finansowo przez rady miast, w XVII w. wywierała ogromny wpływ przede wszystkim kultura protestancka, bardziej erudycyjna, otwarta na nowe prądy płynące z Zachodniej Europy, docierające na Śląsk głównie z Niemiec.

Szkolnictwo katolickie

Genezy nadzoru nad szkołami w średniowieczu, a następnie w czasach nowożytnych należy szukać już w postanowieniach soborów laterańskich, które były poświęcone naprawie stosunków w Kościele i umocniły jego pozycję w ówczesnych państwach. Dla szkolnictwa podstawowego znaczenie mają uchwały trzeciego (1179) i czwartego (1215) soboru. Zobowiązywały one biskupów do prowadzenia szkół przy katedrach i parafiach oraz do wydzielania z majątku kościelnego beneficjów na utrzymanie szkół i nauczycieli. Nauczanie miało być bezpłatne; do szkół mieli być przyjmowani chłopcy pragnący wejść do stanu duchownego oraz wszyscy inni chcący się uczyć. W ten sposób Kościół wziął na siebie obowiązek utrzymywania szkół i stworzył materialne podstawy ich egzystencji¹. W kapitułach biskupich powołano urząd scholastyka, który był odpowiedzialny za stan szkół, sprawował nadzór nad ich funkcjonowaniem i angażował nauczycieli. Szkoły katedralne zajmowały czołowe miejsce w organizacji szkolnej, dalej usytuowane były jeszcze kolegia i szkoły parafialne. Osobny pion stanowiło szkolnictwo zakonne, podporządkowane generałom zakonów i ich prowincjonalnym organom. Szkoły katedralne obejmowały pełny kurs siedmiu sztuk wyzwolonych rozbity na cykle: triwialny (*trivium* – trójdroże), w skład którego wchodziły gramatyka, retoryka, dialektyka, oraz kwadriwialny (*quaquadrivium* – czterodroże), w ramach którego uczono arytmetyki, geometrii, astronomii i muzyki. Program gramatykalny i retoryczny szkół katedralnych stanowił powszechnie uznawaną podstawę wykształcenia ogólnego.

¹Zob. *Historia wychowania*, red. Ł. Kurdybacha, Warszawa 1965; R. W r o c z y ń s k i, *Dzieje oświaty polskiej do 1795 roku*, Warszawa 1987; J. E n d e r, *Szkice z dziejów szkoły ludowej na Śląsku*, „Kwartalnik Opolski” 1958, z. 2, s. 6–7.

Na zachodzie Europy biskup lub w jego zastępstwie jeden z członków kapituły miał prawo do wydawania zezwoleń na nauczanie. Prawo to obejmowało całe diecezje (w niektórych przypadkach tylko miasta lub nawet ich pewną część). Można zwrócić uwagę, że prawo kapituł katedralnych ograniczone było podobnymi uprawnieniami, jakie w tym względzie miały kolegiaty i opactwa klasztorne, pozwalającymi scholastykom kontrolować działalność szkół parafialnych, a nawet wkraczać w program nauczania i ograniczać go do poziomu elementarnego. W Polsce sobór w Łęczycy z 1285 r. sankcjonował prawo proboszczów do mianowania w imieniu biskupa nauczyciela szkoły parafialnej, miasta jednak (głównie na Śląsku) nie godziły się na te uprawnienia. We Wrocławiu już 12 lutego 1267 r. otwarto szkołę przy kościele św. Marii-Magdaleny; wyraziła na to zgodę kapituła. Dokonał tego kardynał Guido, który przyznał opiekę nad szkołą scholastykowi katedralnemu. 31 sierpnia 1293 r. biskup Jan III wrocławski zainicjował działalność szkoły triwialnej przy kościele św. Elżbiety². Scholastyk wrocławski miał podobne kompetencje w stosunku do dwóch szkół legnickich. Do takich praw dążyły również kolegiaty w innych miastach śląskich. W 1332 r. po długim sporze między władzami miejskimi Głogowa a tamtejszą kolegiatą prawo mianowania rektora przyznano scholastykowi³. Nieco mniej ostry spór miał miejsce także w Żaganiu w XIV wieku. Szkoły funkcjonowały w Bytomiu nad Odrą od 1360 roku, w Koźuchowie od 1398 r., w Sulechowie około 1382 r., podobnie w Świebodzinie i Międzyrzeczu, a w Zielonej Górze od 1423 r. Ostatecznie miasta wywalczyły sobie przynajmniej prawo mniejszego lub większego wpływu na obsadzanie posad nauczycielskich.

²A. Weiss, *Chronik der Stadt Breslau von der ältesten bis zur neuesten Zeit*, Breslau 1888, s. 192; A. T. Burda, *Untersuchungen zur mittelalterliche Schulgeschichte im Bistum Breslau*, Breslau 1914, s. 85; H. Kieniss, *Die Rektoren und Schüler der St. Maria-Magdalenen-Schule zu Breslau*, Der Schles. Familienforschen, s. 1; ... *Unterwegs durch die Jahrhunderte 1293–1993 Gedenkschrift zum 700 jährigen Gründungsjubiläum des Elisabethgymnasium Breslau. Herausgegeben von Vereinigung ehemaliger Elisabethaner Breslau mit Unterstützung des Hauses Schlesien*, Sindelfingen 1993, s. 47; W. Rudkowski, *Die Stiftungen des Elisabeth-Gymn.*, t. I (1293–1500). [Progr. Breslau 1899], s. 77; *Beiträge zur Geschichte des Gymnasiums zu St. Elisabeth. Festschrift zur Feier der Einweihung des neuen Schulgebäudes*, Breslau 1903, s. 3; G. Bauch, *Geschichte des Breslauer Schulwesens CDS*, t. 25, 1909, s. 7; A. Świerk, *Stan szkolnictwa we Wrocławiu w drugiej połowie XIII w.*, „Nasza Przeszłość” 1968, t. 17, s. 77–86; K. Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, PAN, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego, t. 76, Kraków 1994, s. 74.

³A. T. Burda, *op. cit.*, s. 150; zob. J. Ryś, *Szkoły kolegiackie w nauczaniu kościelnym w Małopolsce w okresie średniowiecza*, [w:] *Nauczanie w dawnych wiekach. Edukacja w średniowieczu i u progu ery nowożytnej. Polska na tle Europy*, red. W. Iwańczak, K. Bracha, Kielce 1997, s. 34–35.

Nie oznacza to, że mogły mówić o pełnym zwycięstwie. Zarządy niektórych miast pogranicza same obsadzały rektorów (tj. kierowników) szkół, ale niekiedy czyniły to w porozumieniu z władzami kościelnymi. Rzeczą naturalną było też partycypowanie w kosztach utrzymania szkoły i nauczycieli.

Ogromną rolę w tworzeniu szkół odegrał biskup wrocławski Nanker. Wyraził zgodę na utworzenie szkoły w Głogowie i wydał przywilej dla niej w 1332 r.; powstała przy kościele św. Mikołaja⁴. Przyjęła ona nazwę szkoły łacińskiej i wzór organizacyjny, rozkład zajęć i podręczniki od szkoły św. Elżbiety we Wrocławiu⁵.

Trzeci i czwarty sobór laterański nałożył dodatkowo na szkoły katedralne i kolegiackie obowiązek kształcenia duchowieństwa. Wydaje się, że do czasu lokacji miejskiej szkoły kolegiackiej miały one charakter szkół śpiewu kościelnego i zarazem seminariów duchownych kształcących także niewielką liczbę uczniów świeckich. Po lokacji szkoła kolegiacka stawiała się także szkołą miejską. Kolegiaty musiały także uwzględniać potrzeby praktyczne miast wynikające z powstania urzędów miejskich i organizacji cechowych, jak też z aspiracji oświatowych mieszczan. Szkoły kolegiackie funkcjonowały na podobnych zasadach, co szkoły katedralne. Władzę zwierzchnią sprawował odpowiedzialny przed miejscową kapitułą kolegiacką wchodzący w jej skład scholastyk, z reguły zajmujący w niej miejsce eksponowane, zaraz po prepozycie i dziekanie. Zdecydowana większość scholastyków na pograniczu legitymowała się naukowym cenzusem, a nierzadko i doktoratem⁶.

Ideologia mieszczaństwa średniowiecznego, a następnie nowożytnego charakteryzowała się racjonalizmem i praktycyzmem⁷. Można zauważyć, iż szkoły kolegiackie musiały ulec modyfikacjom głównie na skutek nowych poglądów co do roli, którą odgrywały w posiadaniu monopolu na wiedzę. Wprowadzenie dwóch szczebli: „donatystów” i „deklinujących”, a także trzeciego stopnia kształcenia, obejmującego elementarny kurs teologii, który przewidziany był dla kandydatów do stanu duchownego, spowodowało zmianę roli tych szkół. Szkoły kształciły *pro communi utilitate*.

⁴*Geschichte des Königlichen Evangelischen Gymnasium zu Glogau. 1708–1908, von Professor Dr F. Muth. Festschrift zur zweihundertjährigen Jubelfeier am 1. November 1908*, Glogau 1908, s. 4; M. Morgenbesser, *Geschichte der evangelisch-lutherischen Schulen zu Gross-Glogau*, Glogau 1809, s. 8; Archiwum Państwowe Zielona Góra, Akta m. Głogowa, sygn. 326. Kościół parafialny św. Mikołaja, s. 90 i n; zob. także: K. Matwijowski, *Reformacja w Głogowie. Szkolnictwo*, [w:] *Głogów. Zarys monografii miasta*, red. K. Matwijowski, Wrocław-Głogów 1994, s. 143–170.

⁵M. Morgenbesser, *op. cit.*, s. 5.

⁶J. Drabina, *Życie codzienne w miastach śląskich XIV i XV wieku*, Wrocław 1998, s. 71.

⁷H. Samsonowicz, *Nowe wartości w kulturze średniowiecznych miast polskich*, „Zapiski Historyczne” 1974, t. 39, s. 9–21; J. Ryś, *op. cit.*, s. 33

Podnoszeniu poziomu nauczania w szkołach katedralnych i kolegiackich sprzyjał coraz bardziej obecny na Śląsku i w Polsce w XV wieku prąd humanizmu. Przeprowadzano reformę nauczania, zwłaszcza języków biblijnych. Tworzono osobne domy, konwikty dla kandydatów na duchownych. Synod w Piotrkowie w 1510 r. podjął sprawy szkolnictwa. Zobowiązał biskupów do zreformowania szkół katedralnych, kolegiackich i parafialnych, wskazał też, iż kierować nimi winni ludzie wykształceni i moralnie bez zarzutu. W tym samym czasie na Śląsku zreformowano szkołę katedralną i kolegiacką w Głogowie⁸.

Do końca XV wieku diecezja wrocławska miała doskonale rozbudowaną sieć parafialną. Istniały cztery archidiakonaty: wrocławski, opolski, głogowski i legnicki, dzielące się na komisariaty. Każdy z dziesięciu komisariatów miał archiprezbiteriaty (w końcu XV w. około pięćdziesięciu), do których przynależały parafie (można przyjąć, iż było ich w tym okresie ok. 1400)⁹. W życiu kościelnym ogromną rolę odgrywała kapituła katedralna i kapituły kolegiackie, mające w średniowieczu duży wpływ na organizację szkolnictwa. Reformacja odbiła się negatywnie na składzie kapituł kolegiackich, głównie na stanie osobowym, a dodatkowo na ich liczbie. Luteranie przejmowali kolegiaty, co też negatywnie wpływało na ich funkcje. Miało to miejsce np. w Legnicy około 1540 r. Można zauważyć, iż reformacja największe spustoszenie poczyniła w stanie dekanatów i kościołów parafialnych. Na początku XVI w. dekanatów było już 41, natomiast około 1550 r. parafie śląskie były w połowie katolickie i protestanckie, choć w końcu stulecia sytuacja wyglądała dużo gorzej: około 160 parafii katolickich na około 1220 gmin protestanckich. Jak podają badacze protestanccy, w księstwie wrocławskim były 172 gminy protestanckie na osiem parafii katolickich, w głogowskim 167 na dziesięć, w księstwie legnickim 91 na dwie katolickie i w brzeskim 91 na pięć¹⁰. Nie zawsze te dane są pełne, nie wynikają one bowiem z przeprowadzonych wizytacji.

Tak zmieniony stan Kościoła katolickiego miał wpływ na funkcjonowanie i organizację podległych mu szkół. Zmniejszenie się stanu posiadania

⁸K. D o l a, *Mentalność duchowieństwa polskiego w dobie renesansu*, [w:] *Studia z dziejów kultury i mentalności czasów nowożytnych*, red. K. Matwijowski i B. Rok, Wrocław 1993, s. 27; J. S a w i c k i, *Concilia Poloniae. Synody diecezji wrocławskiej i ich statuty*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, t. IV, s. 133.

⁹K. D o l a, *Problemy kościelno-duszpasterskie w diecezji wrocławskiej w XV w.*, „Sobótka” 1986, z. 4, s. 517; J. M a n d z i u k, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku. Czas reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1526–1742*, Warszawa 1995, s. 1; B. K u m o r, *Granice metropolii i diecezji polskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, nr 19, s. 305–312.

¹⁰J. M a n d z i u k, *op. cit.*, s. 57; zob. także: W. M a r s c h a l l, *Geschichte des Bistums Breslau*, Stuttgart 1980, s. 67.

beneficjów przez Kościół spowodowało, iż wiele szkół upadło. Śląsk (w tym też i pogranicze) nie posiadał własnego uniwersytetu, toteż młodzież opuszczała te ziemie i udawała się na nauki do Uniwersytetu Krakowskiego¹¹ lub innych katolickich uczelni za granicą, głównie do Rzymu, Pragi, Wiednia czy Merseburga.

Reforma Kościoła katolickiego dokonana podczas soboru w Trydencie trwa właściwie do dnia dzisiejszego. Obowiązują liczne dekryty *Ode fide*. Dla wieku XVI i następnych decyzje soborowe nosły przemiany, które na Śląsku uwidoczniły się głównie po wojnie trzydziestoletniej, podczas procesu rekatolicyzacji. Księga uchwał posoborowych w biskupstwie wrocławskim ukazała się drukiem w 1580 r. z inicjatywy biskupa Martina von Gerstmana¹².

Można zauważyć, że reakcja Kościoła katolickiego na zmiany w stanie posiadania szkół w połowie XVI wieku była dość spóźniona. Odebranie przodującej roli tej instytucji w kierowaniu kształceniem młodzieży śląskiej spowodowało, iż oficjalny pogląd na sprawę szkoły został sprecyzowany dopiero w instrukcji opracowanej przez Lindanusa w 1579 r., przepojonej bardzo radykalnym nastawieniem wobec szkoły, która miała być orężem w walce z protestantyzmem¹³. Zwrócono uwagę na postawę nauczyciela, który miał mieć decydujący wpływ na uczniów. Uzależnienie szkoły od Kościoła nie uległo zmianie przez następne lata (w następnych instrukcjach powielano wzorzec Lindanusa).

Szkolnictwo jezuickie na Dolnym Śląsku (w tym na pograniczu śląsko-wielkopolsko-lubuskim) pojawiło się bardzo późno, choć już w końcu XVI wieku pierwsi jezuici dotarli do Wrocławia (1581)¹⁴. Tworzenie zrębów

¹¹H. B a r y c z, *Śląsk w polskiej kulturze umysłowej*, Katowice 1979; G. B a u c h, *Schlesien und die Universität Krakau im XV und XVI Jahrhundert*, „Zeitschrift für Geschichte Schlesiens” 1907, t. 41, s. 99–180.

¹²J. J u n g n i t z, *Martin Gerstmann. Bischof von Breslau. Ein Zeit und Lebensbild aus der schlesischen Kirchengeschichte des 16. Jahrhunderts*, Breslau 1898, s. 200; J. S a w i c k i, *op. cit.*, s. 253–259; J. M a n d z i u k, *op. cit.*, s. 70; H. K. G e p p e l t, *Geschichte des Bistums Breslau*, Breslau 1929, t. I, s. 54–62; A. W e i s s, *op. cit.*, s. 894; W. U r b a n, *Z dziejów duszpasterstwa w archidiecezji wrocławskiej w czasach nowożytnych*, Warszawa 1971, s. 14, 32, 50; J. P a t e r, *Diecezja wrocławska w XVIII w.*, „Sobótka” 1986, nr 4, s. 627.

¹³J. J u n g n i t z, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, Breslau 1907, s. 26: „Po omówieniu porządku wizytacyjnego wydawałoby się rzeczą wskazaną dorzucić kilka słów o szkołach i gimnazjach literackich, jako że ogromną troską wizytacji powinno być należyte urządzenie wychowania i nauczania dzieci, młodzieży i chłopców, w miastach, wsiach i osiedlach. Doświadczenie bowiem uczy nas, że dużo zła, które gnębi, niepokoi i boleśnie dotyka rzeczpospolitą, ma swoje źródło w szkołach i gimnazjach literackich, które albo niedobrze bywają urządzone, albo niedobrze kierowane”.

¹⁴Z. L e c, *Jezuici we Wrocławiu*, Wrocław 1995, s. 17; A. W e i s s, *op. cit.*; H. H o f f-

szkolnictwa (głównie kolegów jezuitów) związane jest z osiedleniem się zakonników w śląskich miastach w połowie wieku XVII. Liczne fundacje prywatne, kościelne i państwowe spowodowały, iż w ten sposób stworzono podwaliny pod funkcjonowanie zakonu i szkół. Jednym z zabiegów wzmacniających pozycję głogowskich jezuitów był dekret cesarski z 17 lutego 1625 r., który zobowiązywał kalwina Georga von Schönaicha, pana z Bytomia Odrzańskiego, do przekazania 70 tys. talarów na rzecz jezuitów głogowskich¹⁵. Ze względu na trudności w przejęciu tej sumy jezuita wzięli w zastaw majątki Miłków, Żuków, Bukowice i Drogomil. Dodatkowo do budowy kolegium przyczynił się hrabia von Dohna i Oppersdorf, którzy podarowali 3000 talarów. Prowincjał uzupełnił tę sumę o 5500 florenów reńskich, a zarząd księstwa głogowskiego w 1638 r. przyznał kolegium 1000 talarów. Fundacja testamentu wicedziekana A. Dreissigmarka z 13 stycznia 1640 r. wzbogaciła jezuitów o majątek Smardzów, a dziekan głogowski zapisał kolegium w testamencie 2000 talarów¹⁶.

Choć pierwsze próby stworzenia kolegium w Żaganiu podjęto już w 1628 r., dopiero 7 sierpnia 1658 r. placówka nabyła prawa kolegium, a 8 grudnia 1660 r. Leopold I potwierdził umowę jezuitów żagańskich z radą miejską i decyzję aktualnego księcia żagańskiego Wacława Euzebiusza von Lobkowitza w sprawie szkoły. Jezuita otrzymali prawo do kościoła i klasztoru, mogli czerpać też dochody z kaplicy zamkowej i parafii Kącik oraz Chrobrow, otrzymali również majątek w Starej Koperni¹⁷. Żagańskich jezuitów wspomagała rezydencja tegoż zakonu w Otyniu. Decyzją generała zakonu z 3 stycznia 1668 r. tylko część dochodów dóbr otyńskich (3400 florenów rocznie) otrzymywało kolegium w Żaganiu, natomiast drugą część przeznaczono na wsparcie powstałego w 1700 r. (od 1693 – początek) kolegium jezuitów w Legnicy, któremu podporządkowano rezydencję otyńską z jej dobrami. Rektorzy legniccy byli równocześnie administratorami i przełożonymi rezydencji otyńskiej.

Utworzenie uczelni katolickiej we Wrocławiu spowodowało upadek szkół katedralnych, jak też powstałych przy kolegiach jezuitów seminariów lub

m a n n, *Die Jesuitenmission in Breslau 1581–1595*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” 1935, t. 35, s. 146–183; zob. także: Ł K u r d y b a c h a, *Dzieje oświaty kościelnej do końca XVIII w.*, Warszawa 1949.

¹⁵H. H o f f m a n n, *Die Jesuiten in Glogau . . .*, Glogau 1936, s. 16.

¹⁶*Tamże*, s. 42–44; Z. L e c, *Jezuici w granicach diecezji zielonogórsko-gorzowskiej do 1776 r.*, „Rocznik Lubuski” t. XXIII, cz. 1, 1997, s. 30; *Geschichte der Evangelisch-lutherischen Kirche zu Gross-Glogau. Zugleich als Einladunsschrift zu der zweihundertjährigen Jubelfeier der Kirche am 1. Dezember 1852, herausgegeben vom dem kirchen-Collegio am schifflein Christi*, Glogau 1852, s. 18–20.

¹⁷H. H o f f m a n n, *Die Saganer Jesuiten und ihre Gymnasium*, Sagan 1929, s. 35 i n.

konwiktów. Przykładem może być szkoła w Głogowie¹⁸. Prężnie rozwijająca się uczelnia we Wrocławiu spowodowała, iż jej oddziaływanie na szkoły na pograniczu było ogromne.

Szkolnictwo luterańskie

Wystąpienie Lutra spowodowało, iż dotychczasowe ramy strukturalne Kościoła (a w tym i szkoły) uległy ogromnym przeobrażeniom. Zależność szkoły od instytucji kościelnych będzie ulegała zmianom, choć szkoła zawsze zachowa związki z Kościołem, a także z radą miejską.

W celu zapewnienia każdej szkole należytej opieki oraz ścisłego związku z ogółem ludności protestantyzm powoływał do życia instytucje scholarchatu. Na jego członków wybierano zazwyczaj wybitnych przedstawicieli społeczności miejskiej, często zamożnych, cieszących się powszechnym zaufaniem reprezentantów samorządu gminnego, zainteresowanych rodziców i nauczycieli. Scholarchat zapewniał fundusze szkolne i opiekę, sprawował nad szkołą nadzór administracyjny, a niekiedy i pedagogiczny, miał wpływ na ustalanie programu nauczania, czuwał nad dyscypliną szkolną. Zadania stawiane scholarchatowi przez Kościół były duże, ale wybór na członka scholarchatu był wyróżnieniem. Miało to miejsce również w innych wyznaniach na Śląsku i w Rzeczypospolitej¹⁹.

Nie ulega wątpliwości, że światopogląd i obyczaje mieszczaństwa śląskiego (zwłaszcza elit umysłowych) określał protestantyzm. Dlatego umacniały się stosunkowo surowe reguły i wymogi głoszone przez duchowieństwo — głównie luterańskie — preferujące pracę, kształcenie, rygorizm życia religijnego i rodzinnego. Ogłaszane w miastach wilkierze normujące obyczaje ludności są zewnętrznym przejawem zwycięstwa protestantyzmu, który w dziedzinie nauki i nauczania położył duży nacisk na rozkwit szkolnictwa.

Opowiedzenie się już w początkach lat dwudziestych (1523) przez Fryderyka II, księcia legnicko-brzeskiego za protestantyzmem wprowadziło zmiany w zależności szkół od Kościoła²⁰ zarówno w księstwie, jak i w innych

¹⁸Archiwum Państwowe Zielona Góra, Zespół m. Głogowa, sygn. 226, karta nr 1.

¹⁹Zob. także: S. T y n c, *Wyższa szkoła braci polskich w Rakowie. Zarys jej dziejów (1602–1638)*, [w:] *Studia nad arianizmem*, red. L. Chmaj, Warszawa 1959, s. 337.

²⁰J. S o f f n e r, *Geschichte der Reformation in Schlesien*, Breslau 1887, s. 93–122; F. B a h l o w, *Die Reformation in Liegnitz*, Liegnitz 1918; K. E n g e l b e r t, *Die Anfänge der Lutherischen Bewegung in Breslau und Schlesien*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” 1961, nr 21, s. 164–200; J. M a n d z i u k, *op. cit.*, t. 2; H. E b e r l e i n, *Die evangelischen Kirchenordnungen Schlesiens im 16. Jahrhundert*, [w:] *Silesiaca*, Breslau 1898, s. 215–234; *Schul- und Kirchenordnung des Rathes der Stadt Breslau 1528*, [w:] *Schlesischen Kirchen und Schulordnungen von Reformation bis ins 18. Jahrhundert*, wyd.

miastach śląskich, w tym na pograniczu śląsko-wielkopolsko-lubuskim. Można zauważyć, iż Kościół według nauki Lutera nie stanowił organizacji hierarchicznej instytucji sakralnej: był wspólnotą wiernych. Z założeń religii, a głównie jej twórcy wynikało, iż pełnię władzy nad Kościołem i wiernymi powinien przejąć książę. Miał on decydować we wszystkich sprawach dotyczących obsady stanowisk kościelnych, zwoływania synodów, przeprowadzania wizytacji, wprowadzania porządku liturgicznego, a także w sprawach szkoły. Równocześnie wolne miasta (w tym rady miejskie) otrzymywały podobną władzę: *ius magistratus*.

Rozdrobienie terytorialne Śląska sprawiło, że nie zaistniała jednolita historia reformacji oraz że nie powstał jednolity śląski Kościół luterański. Przyznane czasowo uchwałą sejmu w Rzeszy w Spirze z 1526 r., a prawnie zawarte w pokoju augsburskim z 1555 r. *ius reformandi* doprowadziło w śląskich księstwach pośrednio podległych, we Wrocławiu oraz w wolnych majątkach do utworzenia w różnym czasie samodzielnych, większych lub mniejszych luterańskich Kościołów krajowych. Jedność reformacji na Śląsku nie była usankcjonowana konstytucyjnie ani organizacyjnie. Miała charakter wyznaniowy i dogmatyczny, naturę duchową, pozostawała pod wpływem reformatorskiego rozumienia wiary i Pisma Świętego oraz wyznania augsburskiego z 1530 r. jako podstawy dogmatycznej²¹.

Ważnym problemem było materialne utrzymanie gmin z ich duszpastorzami, a równocześnie finansowanie szkoły, która była przecież uzależniona od Kościoła. Książęta, szlachta i miasta śląskie przejęły na własność sekularyzowane dobra kościelne, ale nie śpieszono się z wydzieleniem części dochodów z tych własności na potrzeby gminy. Dopiero w 1529 r. utworzono wspólnotę majątkową i kasę na potrzeby kościelne. Wzięto pod uwagę sprawy szkolne, choć dopiero w latach następnych. Często szkoły finansowanie były z kiesy książęcej i rady miejskiej, a także z fundacji.

Kościół protestancki, przekazując władzę w ręce książąt i władz miejskich, wskazał drogę do reformowania życia, wiary i struktury władzy. Książęta i władze wolnych miast przez trzy stulecia wydawali *Porządki kościelne*, które na Śląsku zaczęły się ukazywać od lat dwudziestych XVI stulecia. Pierwszy śląski *Porządek kościelny* (z 1528 r.), a właściwie *Porządek szkolny* (*Älteste städtische Schulordnung. Der Schule halben zu S. Elisabeth und Marianmagdalenen – 1528*) ukazał się we Wrocławiu, przygotowany przez Ambrożego Moibana²² jest ważny o tyle, że nie zawierał żadnych instruk-

W. Schwarz, [b.m.w.] 1938.

²¹O. Wagner, *Wpływ reformacji, kontrreformacji i baroku na tworzenie się narodu na Śląsku*, [w:] *Śląsk i Pomorze w stosunkach polsko-niemieckich od XVI do XVIII w.*, Poznań 1987, s. 141.

²²P. Konrad, *Dr Ambrosius Moiban*, Halle 1981, s. 34 i n.; B. Turoń, *Początki*

cji, aktów normatywnych dotyczących struktury Kościoła, lecz zajmował się sprawami szkolnictwa²³. Zainteresowanie się władz miasta sprawami szkół było ważne, dotyczyło bowiem dwóch szkół elementarnych (szkoły św. Elżbiety i św. Marii Magdaleny); nie mówiło się jeszcze o gimnazjach. Jednocześnie *Porządek szkolny* określał zobowiązania miasta wobec szkół. Posłużył on do organizacji wielu następnych szkół, wszędzie tam, gdzie zwyciężała reformacja. Określał sposób zorganizowania szkoły, fundacje, program nauczania i zadania stawiane edukacji w szkołach protestanckich.

Zwracano baczną uwagę na karność i dyscyplinę. Nauka dla dzieci wrocławskich była bezpłatna. Podobnie było w innych miastach pogranicza. Można wyraźnie zauważyć, że szkoła miała przygotowywać do zadań postawionych przez Kościół protestancki²⁴. Odnajdujemy wiele podobieństw do odezwy M. Lutra z 1524 r. (*Do rajców i burmistrzów niemieckich w sprawie zakładania szkół*)²⁵. W 1542 r. rada miejska Wrocławia przejęła na swoje utrzymanie kościół i szkoły, przeznaczając na ten cel odpowiednie fundusze. Dla ubogich acz bardzo zdolnych uczniów wprowadzono stypendia. Te rozwiązania odnajdujemy prawie we wszystkich miastach pogranicza.

Porządki szkolne ukazujące się na Śląsku były czymś nowym, nie spotykanym w czasach średniowiecza, szkoła bowiem wkroczyła na nowe, samodzielne tory. Miasta śląskie korzystały ze wzorców, które płynęły z Wittenbergi, z Wrocławia, a następnie z Legnicy, gdzie po okresie ideowego rozchwiania następowało powolne zbliżenie do reformacji w myśl zasad Lutra i Melanchtona. Opublikowanie w 1535 r. *Porządku kościelnego* oznaczało przejście przez Fryderyka II, księcia legnickiego, spraw reformy religijnej. Po uznaniu w 1539 roku wyznania augsburskiego wydał książkę w 1542 r. *Porządek kościelny* dla księstw legnickiego i brzeskiego, instrukcję wizytacyjną

reformacji we Wrocławiu, [w:] *Reformacja na polskich Ziemiach Zachodnich w 500-lecie urodzin Marcina Lutra*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1986, s. 42.

²³G. B a u c h, *Aktenstücke zur Geschichte des Breslauer Schulwesens im XVI. Jahrhundert*, Breslau 1898; nr XLVIII, 1528. September 25 (*Älteste städtische Schulordnung*) *Der Schule halben zu S. Elisabeth und Mariamagdalenen*, s. 26–28; t e n z e, *Geschichte des Breslauer...*, s. 73–76; F. M e i s t e r, *Beiträge zur Geschichte des Gymnasiums zu St. Maria Magdalena*, [w:] *Festschrift zur 250 jährigen Jubelfeier des Gymnasiums zu St. Maria Magdalena zu Breslau am 30. April 1893*, Breslau 1893, s. 11.

²⁴G. B a u c h, *Geschichte des Breslauer...*, s. 73: „Wir geben den Inhalt der ehrwürdigen Ordnung, die auch Kirchenbeamten berücksichtigt und daher namentlich an die Kirchenväter der beiden Pfarrkirchen gerichtet ist, wieder, soweit sie für die Schulen von Belang ist. Wir verhehlen uns aber nicht, dass daneben von Schulvorstehern eine eigentliche Lehrordnung erlassen worden sein muss”.

²⁵Zob. *Historia wychowania...*, t. 1, s. 345; L. S t e r n, *Martin Luther und Philipp Melanchthon*, Berlin 1955, s. 78–96; *Źródła do historii wychowania* (wybór), cz. 1, *Od starożytnej Grecji do końca w. XVII*, wybrał i objaśnił S. Kot, Warszawa-Kraków, Lublin, Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane 1929, s. 195.

i katechizm. Był to wzór Kościoła krajowego Saksonii²⁶. *Porządek* wprowadzał ewangelicką organizację kościelną w obu księstwach (*superattendet* i seniorzy wybierani na powiatowych synodach), zasadę ordynacji pastorów, obowiązek katechizacji (zwłaszcza przedmażeńskich) i powszechny obowiązek słuchania kazań niedzielnych (tzw. przymus kościelny)²⁷. Książę Fryderyk II na obszarze księstwa legnicko-brzeskiego w sposób stanowczy kierował się zasadą *cuius regio eius religio*. Zarówno on, jak i jego następcy, zwłaszcza Jerzy II, kładli duży nacisk na związanie szkoły z dworem.

Równoległe z legnickim *Porządkiem kościelnym* pojawił się także w Żaganiu (1540) *Porządek szkolny* dla księstwa żagańskiego (wzorowany na legnickim, gdyż Fryderyk II, książę legnicki od 1540 r., był panem w księstwie głogowskim)²⁸. Wskazywał na rolę szkoły i obowiązku nauczania, uzależniając funkcjonowanie szkoły od rady miasta i pastora. Książę Henryk saski w 1540 r. ogłosił luteranizm wyznaniem panującym w księstwie żagańskim, którego był władcą. W kapitule głogowskiej miało to miejsce dopiero w 1591 r., choć struktury organizacyjne gimnazjum łacińskiego w Głogowie powstały wcześniej. Władze miasta dążyły do utworzenia szkoły dla protestantów²⁹.

Porządek legnicki został uzupełniony przez następcę Fryderyka II w księstwie brzeskim księcia Jerzego II, który do podstawowych reguł z 1542 r. dodał w 1558 r. odbywanie rocznych synodów, których celem było uzgadnianie i wyjaśnianie wątpliwości w sprawach doktrynalnych i ceremoniach. Co kwartał odbywały się także małe synody na terenie poszczególnych okręgów. Chcąc uniknąć rozłamu, a jednocześnie ujednoczyć liturgię, wprowadził Jerzy II tzw. *Agendę Meklemburską*³⁰. Wzorem Kościoła katolickiego książę wprowadził instytucję wizytatorów, którzy zgodne z bar-

²⁶Zob. Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Akta m. Wschowy, sygn. 2513, *Sachsisch Weichbild Lehrenrecht und Remissorium. Aufßs neu an vielen orten (in Texten) Glossen und der selben collegaten...*, MDLVII.

²⁷J. Harasimowicz, *Śląski luteranizm wieku reformacji – próba charakterystyki*, „Sobótka” 1984, nr 39, s. 501–502; S. Kusik, *Dzieje Kościoła katolickiego w dekanacie legnickim w latach 1945–1989*, Legnica 1998, s. 33; J. Soffner, *op. cit.*, s. 99; E. Michael, *Die Schlesische Dorfschule im 16. Jahrhundert*, „Zeitschrift für Geschichte Schlesiens” 1929, t. 63, s. 241; Archiwum Państwowe Legnica, Akta m. Legnica, cz. I, *Anstellung der Lehrer an der heisigen Elementarschule; Urkundensammlung zur Geschichte der evangelische Kirche Schlesiens*, t. 2; *Die General-Kirchenvisitation in Fürstentum Liegnitz von 1654 und 1655. Protokolle und Beilagen*, wyd. E. Eberlein, Liegnitz 1917, s. 54.

²⁸E. Michael, *op. cit.*, s. 242: „In der Saganer Kirchenordnung von 1540 wird nur die höhere Schule, aber weder der Katechismusunterricht in der Kirche noch die Dorfschule erwähnt”; H. Eberlein, *op. cit.*, s. 225.

²⁹AP Zielona Góra, Akta m. Głogowa, sygn. 317.

³⁰Zob. J. Mandziuk, *op. cit.*, s. 49.

dzo obszerną instrukcją przeprowadzali wizytacje i zajmowali się wszystkimi sprawami Kościoła luterańskiego, w tym sprawami edukacji w księstwie brzeskim. Wizytacja w księstwie legnickim odbyła się dopiero w 1654 r.

Konsekwencją tych działań był rozwój szkół. Powstała gęsta sieć szkół protestanckich, które jako pierwsze na tym terenie zaczęły promować kształcenie humanistyczne, niekiedy wykraczające poza ramy gimnazjów łacińskich, oparte na pomysłach prawie akademickich. Było to bardzo widoczne, choć mimo prób nie rozwinęło się szkolnictwo uniwersyteckie. W stuleciu reformacyjnej drogi śląskiej można było naliczyć około 103 szkół niższych, średnich i gimnazjów, a także około 151 szkół wiejskich³¹.

Niemalą rolę w organizacji i finansowaniu szkół łacińskich na pograniczu miały powstające fundacje. Głównie za sprawą książąt rozwijały się pręźnie szkoły w Złotoryi, a następnie w Legnicy; podobnie było w innych miastach śląskich. Sprawy finansowania szkół średnich w Kozuchowie, Międzyrzeczu, Szprotawie, Sulechowie, Świebodzinie, w Żaganiu i Zielonej Górze podnoszone były przez rady miejskie, które w połowie XVI wieku były protestanckie.

Niepoślednią rolę w rozwoju protestantyzmu, a zatem i szkolnictwa średniego na Śląsku odegrał cesarz Rudolf II. W roku 1609, ostatnim przed wojną trzydziestoletnią, uregulowano stosunki wyznaniowe na tym terenie. Wydany przez Rudolfa II *List majestatyczny* (20 VIII 1609 r.), wymuszony w znacznej mierze sytuacją w Czechach i rywalizacją cesarza z bratem Maciejem, przyznawał wolność religijną wszystkim stanom, obejmując ludność w dobrach zarówno prywatnych, jak i koronnych, dawał prawo budowy kościołów i szkół oraz prawo wyboru „obrońców”, którzy mieliby pieczę nad poszanowaniem uprawnień protestantyzmu. Postanowienia te miały jednak charakter ograniczony, obejmowały tylko katolików i luteran na Śląsku³². Postanowienia listu cesarskiego ograniczały się do wolnych miast i szlachty. Pozostałe konfesje pozostawały nadal poza granicami prawa. Istotne było tylko to, iż cesarz Rudolf II obiecał, że stanowisko nadstarosty śląskiego będzie powierzone z pominięciem biskupów wrocławskich księciu świeckiemu.

³¹Zob. G. Bauch, *Geschichte des Breslauer...*; E. Michael, *Die Anfänge der evangelischen Schule in Schlesien*, „Jahrbuch schlesische Kirchengeschichte” 1930, nr 20, s. 3–23; D. Schimmelpfenig, *Zur Geschichte des Schulwesens in Schlesien*, [w:] *Überzahl der schlesischen Blätter 22-er Jahrgang*, wyd. T. Oelsner, Breslau 1868, s. 393–400.

³²P. Konrad, *Der schlesische Majestätsbrief Kaiser Rudolfs II. Vom Jahre 1609 in seiner Bedeutung für die städtische Konsistorium um die evangelischen Kirchengemeinden Breslaus*, Breslau 1909, s. 29–34; C. Grünhagen, *Schlesien unter Rudolf II. und der Majestätsbrief 1574–1609*, [Breslau 1886], s. 78–85; D. Dołański, *Katolicy i protestanci w północnej części Śląska w XVI wieku*, „Rocznik Lubuski” t. XXIII, cz. 1, 1997, s. 27.

Równocześnie mogły rozwijać się szkoły w dobrach książęcych i miastach.

W maju 1611 r. Rudolf II abdykował, a stany czeskie ofiarowały tron królewski jego bratu Maciejowi. Cesarz niebawem zmarł, a Maciej otrzymał koronę cesarską. 7 października 1611 r. potwierdził on *List majestatyczny* i przywileje dla stanów śląskich. Spowodowało to, że książęta i panowie śląscy mogli bez przeszkód stosować zasadę *cuius regio, eius religio*, zmuszając poddanych do przyjmowania swej wiary.

Pojawiające się w XVI wieku *Porządki kościelne* uzupełniane były przez *Porządki szkolne* (*Schulordnungen*). Autorami tych dokumentów regulujących sprawy organizacji szkół, uposażeń nauczycieli, programu nauczania, metod, podręczników, byli głównie rektorzy gimnazjów łacińskich, a niekiedy pastory czy też scholarchat wspólnie z radą miejską. Tego typu *Porządki* pojawiły się najpierw we Wrocławiu w 1570 r. (*Der Stadt Breslau Schul Ordnung.: Auff eines Erbaren raths befehl vnd anordnung der Schulen zu S. Elizabeth, vnd andern Inspectorem. Anno Christi incarnati: 1570*)³³. Autorem był rektor gimnazjum św. Elżbiety Peter Vincentus. Wyraźnie określono zasady organizacji gimnazjum i rolę rady miejskiej oraz patronatu Kościoła nad szkołą. Miasto miało duży wpływ na obsadę nauczycielską, budowę szkoły i opłaty wnoszone przez uczniów. Wskazywano, że uważa się szkoły za najbardziej ukochany klejnot miasta, ojczyzny i Kościoła bożego. *Porządek szkolny* z 1570 r. był wzorem dla miast śląskich, korzystali z niego radni Głogowa i Żagania.

Jednym z przykładów jest rada miejska Zielonej Góry i pastor Melchior Erazmus Willich; w 1621 r. na wzór pozostałych miast śląskich wydano tu *Porządek szkolny*, choć tutaj nazywał się on: *Kartka szkolna, czyli potrzebne i uświęcone tradycją zasady szkolne, według których nasza droga młodzież w bojaźni bożej, chrześcijańskich cnotach i chwalebnych obyczajach powinna być wychowana*. Pastor pełnił funkcję zwierzchnią nad szkołą oraz był inspektorem szkolnym; przeprowadzał inspekcje oraz egzaminy dwa razy do roku. Rektor i nauczyciele oraz rada kościoła, a także szkolna deputacja (scholarchat) stanowili senat, który odpowiadał za uposażenie nauczycieli, realizację programu nauczania, podręczniki i dyscyplinę uczniów. Bardzo mocno związano szkołę z Kościołem i rodzicami, którzy winni umacniać więzi dziecka z wiarą³⁴. To rozwiązanie pokazywało, jak wielką wagę do

³³A. Bauch, *Geschichte des Breslauer...*; A. Weiss, *op. cit.*, s. 876; F. Meister, *op. cit.*, s. 16.

³⁴H. Raeder, *Zur Geschichte der höheren Schule in Grünberg in Schlesien*, [w:] *Festschrift des fünfzigjährigen Bestehens des Friedrich-Wilhelms-Realgymnasiums zu Grünberg in Schlesien am 3. und 4. April 1903*, Grünberg 1903, s. 4: „Schul-Kärtlein, dass ist: Nützliche und heisame Schulregeln, nach welchen sonderlich die liebe Jugend in aller Gottefurcht, christlichen Tugenden und löblichen Sitten auferzogen werden kann und soll”;

kształcenia dzieci przykładali protestanci. Podobne nastawienie odnaleźć można wśród arian i kalwinów. Odpłatność była niewysoka, wynosiła od 4 do 5 srebrnych groszy miesięcznie. Ubodzy uczniowie (tzw. *Brottschüler*) byli zwolnieni z opłaty, a przy tym od miasta otrzymywali ubranie i buty.

Wojna trzydziestoletnia przyniosła zmiany w sytuacji ludności protestanckiej. Wiele miast śląskich uległo procesowi rekatolicyzacji. Równocześnie miała miejsce luterańska imigracja ze Śląska. Uchodźcy, przeważnie Niemcy, chronili się w Polsce zarówno przed działaniami wojennymi, jak przed religijnymi prześladowaniami. U wielkopolskich magnatów i zamożnej szlachty znajdowali chętnie przyjęcie jako osadnicy na wsi i w miasteczkach. Dla przyciągnięcia przybyszów panowie (przeważnie dysydenci, ale czasem i katolicy) nadawali im przywileje zapewniające wolność wyznania. Powstało wtedy wiele miast, takich jak Rawicz, Bojanowo, Nowe Miasto, Wschowa, Zduny, Swarzędz³⁵. Od końca 1628 r., gdy zaczął obowiązywać edykt cesarski usuwający w ciągu sześciu tygodni protestantów z księstwa głogowskiego, większa część mieszkańców Góry Śląskiej przeniosła się do Leszna. Podobnie uczynili rektor, prorektorzy i uczniowie kalwińskiej Akademii z Bytomia Odrzańskiego³⁶. Dodatkowo specjalnego wymiaru nabral wymuszony na radzie miejskiej miasta Głogowa na początku 1629 r. dekret dla miasta i pozostałych miast księstwa, potwierdzający deklarację z listopada 1628 r., że „nie będzie się tolerować w księstwie heretyków”³⁷, a ponadto wy-

B. Burda, M. Konopnicka, *Program nauczania w szkole zielonogórskiej z 1621 r.*, „Studia Zielonogórskie” 1999, nr 5, s. 155–166; AP Zielona Góra, sygn. 2066–2067, *Zur Qellenkunde der Geschichte von Grünberg, von F. Ohnesorge*, Grünberg 1903, s. 18: nr 64, 1622. September 1. Grünberg: „1. Kirche und Schule sollen unter Hinzuziehung des Pastors organisiert und gemeinsam verwaltet, dazu Schulordnung des Pastors Willich vom Jahre 1622 eingeführt werden”; O. Wolff, *Geschichte der evangelischen Stadt- und Landgemeinde Grünberg in Niederschlesien, von den Zeiten der Reformation bis zum ersten schlesischen Frieden, 1742. Eine Jubelschrift, zu der am Sonntage Septuagesimae, den 7, Februar, 1841, begangenen Gedächtnissfeier der vor hundert Jahren den Evangelischen in schlesien durch Friedrich den Grossen wieder hergestellten freien Religionsübung, verfasst*, Grünberg 1841, s. 44; H. Schmidt, *Geschichte der Stadt Grünberg in Schlesien*, Grünberg 1922, s. 92; M. Effner, *Geschichte der katholischen Pfarrei Grünberg in Niederschlesien von ihre Gründung zum 1840*, Grünberg 1840, s. 114.

³⁵T. Jaworski, *Wojna, pokój i religia a ruchy ludnościowe na polskim pograniczu zachodnim w XVII i na początku XVIII w.*, Zielona Góra 1998, s. 92–147; *Wojna trzydziestoletnia (1618–1648) na ziemiach nadodrzańskich*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1993.

³⁶J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997, s. 110. C. D. Klopsch, *Geschichte des berühmten Schönaichisten Gymnasium zu Beuthen an der Oder, aus den Urkunden des Fürstlich-Carolatischen Archivs und den besten darüber vorhandenen Schriften gesammelt von. . .*, Gross-Glogau 1818.

³⁷AP Zielona Góra, Akta m. Głogowa, sygn. 31; także M. Konopnicka, *Wpływ przygranicznego położenia księstwa głogowskiego na stosunki wyznaniowe w okresie wcze-*

dano zakaz budowy szkół dla ewangelików³⁸. Miało to wpływ na zamknięcie wielu szkół średnich na Śląsku. Przestały działać gimnazja w Zielonej Górze, Koźuchowie, Szprotawie, Głogowie, Świebodzinie, Międzyrzeczu. Aby zachęcić przybyszów ze Śląska, panowie w Wielkopolsce dawali im nie tylko prawa miejskie, ale też zapewniali wolność religii ewangelickiej, udzielali pozwoleń na budowę kościołów, utrzymywanie pastorów i nauczycieli. Do 1655 r. powstało siedemnaście nowych gmin luterzańskich w miastach wielkopolskich³⁹.

Rok 1648 nie przyniósł wielu zmian pod względem odbudowy szkoły średniej na Śląsku. Mimo zgody na budowę trzech „kościół pokoju” (Jawor, Głogów, Świdnica)⁴⁰ gimnazja łacińskie o profilu szkół średnich utrzymały się tylko w Legnicy (do początków działalności jezuitów), we Wrocławiu (św. Elżbiety i Marii Magdaleny) i na pograniczu w Sulechowie. Pozycja protestantów uległa pogorszeniu. Działająca w 1668 r. w księstwie żagańskim komisja odebrała protestantom szkoły i kościoły⁴¹. Zamknięcie szkół protestanckich sprawiło, iż wielu znakomitych rektorów, nauczycieli czy uczniów gimnazjów łacińskich opuściło pogranicze, udając się do Rzeczypospolitej i Łużyc, czy też do Gdańska, Torunia i Elbląga. Sytuacja poprawiła się po 1707 r. Główne założenia konwencji altransztadzkiej nie były zbyt korzystne dla państwa habsburskiego, katolicy bowiem musieli zwrócić protestantom w ciągu pół roku kościoły w księstwie legnickim, brzeskim, wołowskim, oleśnickim, ziembickim, które zabrano po pokoju westfalskim⁴². Dodatkowo zezwolono na budowę nowych sześciu „kościół łaski”, wprowadzając wolność wyznania, choć ograniczono to tylko do protestantów. Dodatkowo pozwolono na otwarcie szkół w miastach, gdzie były „kościół pokoju”, czyli w Głogowie, Świdnicy, Jaworze⁴³.

Protestanci w krótkim czasie odnowili system edukacji. Bardzo szybko przebiegała odbudowa szkoły średniej w Głogowie, gdzie otwarto ją już

snonowożytnym (XVI–XVIII w.), „Rocznik Lubuski” t. XXV, 1999, s. 7.

³⁸AP Zielona Góra, Akta m. Głogowa, sygn. 225.

³⁹J. Dworzaczkowa, *Luteranizm w Wielkopolsce i jego społeczno-narodowe aspekty*, [w:] *Reformacja na polskich Ziemiach Zachodnich...*, s. 83.

⁴⁰W. Eberlein, *Die Friedenkirche zu Glogau*, Ulm 1966; G. Jaeckel, *Die staatsrechtlichen Grundlagen des Kampfes der evangelischen Schlesier um ihre Religionsfreiheiten*, t. VII, *Der Generalangriff der Gegenreformation*, „Jahrbuch schlesische Kirchengeschichte” 1968, nr 47, s. 20.

⁴¹AP Zielona Góra, Akta m. Szprotawy, sygn. 1668, Extrat; J. Mandziuk, *op. cit.*, s. 146.

⁴²K. Engelbert, *Die Konvention von Altranstadt 1707*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” 1958, nr 16, s. 243–264; Archiwum Państwowe w Jeleniej Górze, Akta m. Jelenia Góra; J. Mandziuk, *op. cit.*, s. 175.

⁴³T. Sommer, *Die Geschichte Schlesiens...*, s. 70.

w 1707 r. *Porządek szkolny* został opracowany już w 1713 r. przez dra Gerharda⁴⁴. Wprowadzono stanowisko inspektora (zagwarantowane dla pastora). Obok niego funkcjonowała rada scholarchów i rada kościoła.

Wkroczenie na Śląsk oddziałów Fryderyka II spowodowało zmianę pozycji protestantów. Zmieniło się wiele rozwiązań politycznych, a także szkolnictwa. Rozwinał się ruch pietystów. Sięgnięto po wzory organizacyjne szkoły średniej w Halle, Dessau i w Berlinie. Szkoła stała się ośrodkiem politycznym, lecz równocześnie drogą awansu społecznego. Nadal była związana z Kościołem, choć rady miejskie coraz wyraźniej uzyskiwały wpływ na kształtowanie się programów nauczania i funkcjonowanie szkoły średniej.

Szkolnictwo innych wyznań

Inne odłamy reformacji, jak kalwini, bracia polscy, bracia czescy, anabaptyści, na Śląsku znalazły swoich wyznawców. Pośrednią rolę w organizowaniu szkolnictwa średniego odegrali głównie kalwini. Mamy do czynienia z sytuacją dość ciekawą, gdyż na Zachodzie Europy kalwini znajdowali wyznawców wśród mieszczan, ale na Śląsku (głównie w Bytomiu Odrzańskim) raczej szlachta była zainteresowana tym odłamek. W 1613 r. przeszedł na kalwinizm elektor brandenburski Jan Zygmunt wraz z bratem i niektórymi doradcami, podobnie uczynili niektórzy książęta śląscy⁴⁵.

Koniec wieku XVI zaznaczył się wpływami kalwińskimi w szkolnictwie. W Zielonej Górze rada miejska usiłowała nadać gimnazjum łacińskiemu kalwiński charakter⁴⁶, co się nie powiodło. Ośrodkiem, gdzie wpływy kalwinizmu były najsilniejsze, był Bytom Odrzański. Z początkiem lat siedemdziesiątych XVI wieku jego mieszkańcy zaczęli się coraz bardziej kierować w stronę nauk Kalwina. W 1575 r. została wybrana nowa rada miejska, która wspólnie z pastorem Peterem Tietzem (Tito był rektorem w Zielonej Górze i tam próbował wprowadzać nauki swego mistrza) dążyła do tego, aby Fabian von Schönaich przyjął kalwinizm. Uczynił to, choć nie był zdecydowanym zwolennikiem jednego odłamu reformacji. Następca Fabiana, jego bratanek Georg von Schönaich uczynił dużo dla stworzenia w Bytomiu ośrodka nauki w nowożytnym zamyśle⁴⁷. W czasie swoich licznych podróży

⁴⁴M. Morgenbesser, *op. cit.*, s. 7; *Geschichte des Königlichen...*, s. 2; *Geschichte der Evangelisch-Lutherischen Kirche...*, s. 2.

⁴⁵G. Schramm, *Der polnische Adel und die Reformation 1548–1607*, Stuttgart 1965; J. Strzelczyk, *Brandenburgia*, Warszawa 1975, s. 334–336.

⁴⁶H. Raeder, *op. cit.*, s. 17; D. Dołański, *Najspokojniejszy kościół. Reformacja XVI wieku w księstwie głogowskim*, Zielona Góra 1998, s. 104.

⁴⁷AP Zielona Góra, Akta m. Bytomia, sygn. 6, *Excerpta ex Chronico Bįythomien-*

i studiów uniwersyteckich zapoznał się z nowoczesnym systemem kształcenia w Saksonii (gdzie studiował), we Francji i Włoszech. W 1601 r. dotychczasowe dobra Georga podniesione zostały do rangi majoratu, co spowodowało, iż nie musiał się on martwić o dochody. Wzorem panów nowożytnych przywiązywał dużą wagę do edukacji swoich poddanych. W mieście łożył na szkołę począwszy od 1599 r. Równocześnie podjął starania wspólnie z pastorem i rektorami szkoły łacińskiej o stworzenie nowego ośrodka edukacyjnego. Sprowadził uczonych ze Zgorzelca, Złotoryi i z innych miast.

Szkoła — wedle zamysłu fundatora — miała w przyszłości dać początek uniwersytetowi, podobnie jak to miało miejsce już w Legnicy za księcia Fryderyka II (1527). Można wskazać jej związki i pomysły rozwiązań także ze szkołami w Rakowie (ariańska)⁴⁸ i z Akademią Jana Zamojskiego w Zamościu⁴⁹, ale także z ośrodkiem w Lesznie (silne związki zwłaszcza po 1629 roku)⁵⁰. Równolegle powstawały akademie w Gdańsku i Elblągu. Wzorem książąt śląskich Georg wprowadził zasadę, że poddani nie wnosili opłaty za naukę w Akademii, pozostali natomiast mieli ponosić odpłatność w zależności od statusu materialnego. Zasady przyjęcia do szkoły były wyraziste, wymóg ukończenia dwunastu lat i władania językiem niemieckim (obowiązującym w szkole); nie stawiano ograniczeń co do konfesji i przynależności państwowej uczniów oraz statusu majątności. Dla niezamożnej części uczniów oraz dla wybitnie zdolnych utworzono fundusz stypendial-

si ab Anno 1108 vsq̄e ad Annum 1600 conscripto a M. Petro Tito Pastore 1576–1613, Bijthomiensium. Continens simul Memorabilia de Carolath, s. 19; Muzeum Miejskie w Nowej Soli, Geschichte der Stadt Beuthen. Bezirk Liegnitz. Am Auftrage der Stadtverwaltung unter Benutzung amtlicher und privater Quellen bearbeitet von Rektor Adolf Schiller, Beuthen 1936, rękopis, s. 299, 323, 327, 342–348, 929–938; W. Barth, Die Familie von Schönau und die Reformation. Festschrift zur einhundertfünfzigjährigen Erinnerungsfeier der Erhebung der freien Standesherrschaft Carolath und Beuthen zum Fürstenthum verfass. . . , Beuthen a.d. Oder 1891, s. 35–48; C. D. Klopsch, op. cit.; J. P. Majchrzak, Protestantkie gimnazjum Schönauianum-Carolatheum w Bytomiu Odrzańskim – jego ponadregionalny i ponadkonfesyjny program (1609–1629), „Rocznik Lubuski” t. XXIII, 1997, s. 91–96 (nie można do końca zgodzić się z autorem, że Akademia w Bytomiu miała charakter protestancki; bardziej skłaniam się do kalwińskiego – ze względu na jej twórcę, a przede wszystkim na projekt, który ma charakter akademicki. To występowało właśnie u Kalwina, który zakładał, iż winny szkoły przygotowywać do studiów uniwersyteckich, a także założył kursy akademickie); zob. także: T. Dzwonkowski, Zarys dziejów Bytomia (1157–1806), maszynopis; H. Barycz, op. cit., s. 229.

⁴⁸S. Tyniec, op. cit., s. 331–389.

⁴⁹R. Wroczyński, op. cit..

⁵⁰S. Tyniec, Szkoła w Lesznie w okresie renesansu, [w:] Sesja naukowa w Lesznie w czterechsetną rocznicę powstania Gimnazjum i w trzechsetną wydania „Opera didactica magna” J.A. Komeńskiego, Wrocław-Warszawa 1957; J. Dworzaczkowa, op. cit., s. 130–165.

ny. W 1614 roku ukazał się program nauczania opracowany przez rektora A. Liebiga: *Legum annuarum operrum illustris scholae Schönaichianae, quoe est Bethaniae ad Viadrum, nova recensio, suscepta instituta ad Adamo liebigo, ejusdem illustris scholae Rectore Lignici typis Nicolai Sartorii. A. C. MDCXIV*⁵¹, łączący w Bytomiu dwa typy szkół (pedagogium i gimnazjum), regulujący program nauczania, metody, podręczniki i egzaminy.

Rady miejskie i kadra nauczycielska

Wpływ rad miejskich, panów śląskich, pastorów i proboszczów czy prowincjałów Kościoła katolickiego na obsadę nauczycielską szkół średnich na pograniczu wielkopolsko-śląsko-lubuskim w okresie wczesnonowożytnym był bardzo widoczny. Wraz z początkiem reformacji nowinki edukacyjne z Wittenbergi docierały też na pogranicze⁵². Twórczość M. Lutra i F. Melanchtona była przyjmowana przez studentów pochodzących z pogranicza, którzy wracając do swych stron rodzinnych stanowili bazę nowo powstających szkół średnich. Wzory Kalwina, Sturma i samego Melanchtona odnajdujemy w organizacji szkół. Rady miejskie, mające duży wpływ na obsadę rektorów, czyniły wiele starań, wysyłając niekiedy swoich studentów lub kierując specjalne misje na uniwersytet w Wittenberdze, aby stamtąd uzyskać pomoc w organizacji szkoły. Rozpatrując kadre rektorów w szkołach pogranicza, można wyraźnie zauważyć pewne prawidłowości. Po pierwsze: wśród rektorów dominowały osoby urodzone na pograniczu, głównie w tych miastach, gdzie rozwinęły się szkoły średnie. Po drugie: kończyli oni głównie uczelnie w Wittenberdze (gdzie nauczał F. Melanchton) i we Frankfurcie nad Odrą (po 1539 r. uczelnia ta przyjęła charakter protestancki). Po trzecie: praca w szkołach pogranicza nie była ich stałym miejscem zatrudnienia, lecz niekiedy tylko przystankiem w dalszej drodze edukacyjnej; często zdarzało się, iż rektorzy lub konrektorzy czy kantorzy wędrowali od szkoły do szkoły i obejmowali coraz wyższe stanowiska, co można określić jako drogę awansu (dodatkowym elementem tych peregrynacji było pozytywne zjawisko przenoszenia nowinek edukacyjnych, rozwiązań programowych i podręcznikowych oraz metod nauczania).

Wskazane czynniki charakterystyczne są dla wszystkich szkół średnich pogranicza. I tak szkoła w Zielonej Górze powstała w 1526 r. za sprawą

⁵¹C. D. Klopsch, *op. cit.*, s. 30; S. J. Ehrhardt, *Presbyterologie des evangelischen Schlesiens*, Liegnitz 1783, t. II, s. 577.

⁵²B. Burda, *Z dziejów więzi edukacyjnych na pograniczu śląsko-wielkopolsko-brandenburskim w okresie wczesnonowożytnym (XVI–XVIII w.)*, „Rocznik Lubuski” t. XXIII, cz. 1, 1997, s. 83–90.

pierwszego reformatora Paula Lemberga z Żagania, rozwinęła się następnie za Andreasa Eberta, a później za Georga Fromminga z Koźuchowa i Valentina Titschego, który pracował w niej do 1628 r. Wśród siedemnastu rektorów dwóch było z Zielonej Góry⁵³: Andreas Ebert (1537–1542) i Marinus Cyrus (od 1590–?), trzech z Koźuchowa: Georgius Frömming, Peter Tietz (1553–1566) i Johann Arnold (1569–1576), z Głogowa Johann Specht (1584–1590) i Andreas Albinus (?–1598), ze Szprotawy Jakobus Ebertus, znawca języków orientalnych, profesor uczelni frankfurskiej (1576–1579). Syn tego ostatniego Theophilus Ebertus także pracował w zielonogórskiej szkole (1608–1613), a następnie był tutaj jego brat Andreas. Ze Śląska rektorem był Simon Grisbbecius (Griesbeck, 1598–1607) z Brzegu, z Lwówka Śląskiego pochodził Johann Hedericus (Geidenreich, 1566–1569), a Johann Lybius spod Jawora (1623–1627).

Z innych stron wielce dla szkoły zasłużony był Abraham Buchholzer (1556–1563), który pochodził z Schönau w Saksonii; jego ojciec był proboszczem w kościele św. Mikołaja w Berlinie i przyjaźnił się z Melanchtonem. Buchholzer ukończył gimnazjum Grauen Klöster w Kölln nad Sprewą, po czym studiował w Wittenberdze, gdzie poznał nauki Lutra i Melanchtona (stał się ich wiernym wyznawcą i uległ ich wpływowi), a następnie kontynuował studia we Frankfurcie nad Odrą. Dzięki osobistym kontaktom Joachima Cureusa odwiedził Buchholzer w 1555 roku Koźuchów, a następnie podjął się organizacji gimnazjum w Zielonej Górze⁵⁴. Zacharius Ursinus polecił go na stanowisko rektora. Buchholzer został zatwierdzony przez radę miejską i objął funkcję rektora po przybyciu do miasta 23 stycznia 1556 r.⁵⁵ Z Turyngii przybył Philippus Walther (1627–1628). W tym czasie pracowało trzynastu konrektorów, z tego sześciu pochodziło z Zielonej Góry, pozostali z Głogowa, Koźuchowa i Sommerfeldu. Kantorów było dziesięciu, w tym trzech z Zielonej Góry, inni z Krosna, Koźuchowa, z Leszna. Podobnie było w Żaganiu⁵⁶. Szkoła łacińska funkcjonowała od 1539 roku do 1668 roku. Wydarzenia z 1629 r. przyczyniły się do zmniejszenia jej rangi.

Duży wpływ na obsadę stanowiska rektora miało miejsce jego urodzenia. Rada miejska kierowała się również tym, jaką uczelnię kończyli rektorzy.

⁵³H. Raeder, *op. cit.*, s. 27; S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 409–413.

⁵⁴*Katalog der Leichenpredigtensammlungen der Peter-Paul-Kirchenbibliotheken in Liegnitz*, Marktschellenberg 1938, s. 61; D. Schimmelpfenig, *A. Buchholzerus*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 3, Leipzig 1876, s. 481–482.

⁵⁵B. Burda, *A. Buchholzer*, [w:] *Ludzie Środkowego Nadodrza. Wybrane szkice biograficzne (XII–XX wiek)*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1998, s. 50–52.

⁵⁶J. G. Worbs, *Geschichte der evangelischen Kirchen, Prediger und Schullehrer im Fürstenthum Sagan bei Gelegenheit der hundertjährigen Kirchen-Jubelfeier den 24 September 1809*, Sagan 1809, s. 19–30.

Z biogramów wynika wyraźnie, że niekiedy rada lub pastor kierowali dzieci mieszczan na studia do Wittenbergi. Na trzynastu rektorów aż siedmiu urodziło się w Żaganiu. Pojawiły się osoby znane, m. in. synowie burmistrzów, np. w końcowych latach funkcjonowania szkoły Heinrich Wiesner (1619–1621), który studiował w Żaganiu, Zittau, Heidelbergu, Marburgu, Strasburgu, następnie wysłany został przez Henricha Anzelma von Promnitta do Pragi, później jego syn Johann Heinrich Wiesner (1662–1668). Był tutaj znany uczeń Trozendorfa, Lutra i Melanchtona Niklas Troge (1542–1553), który wprowadził metody i rozwiązania pedagogiczne znane ze Złotoryi, skąd pochodził i gdzie zdobywał wykształcenie w szkole słynącej z idei filipinizmu i nowoczesnego nauczania języków (głównie hebrajskiego i greki) oraz przedmiotów matematyczno-filozoficznych⁵⁷. Z samego Żagania pochodzili Valentin Lanhans (1618–1618) i Heinrich Räthel (1621–1627), który wcześniej pracował jako *praeceptor classicus* w Bytomiu Odrzańskim.

Rektorem, który związany był też z Koźuchowem, gdzie również pełnił stanowisko rektora, był Georg Fechner urodzony w jego okolicy (1575–1594r.)⁵⁸. Pracował tutaj także Johann Albinus (1605–1617), syn profesora z Frankfurtu. Na jego drodze naukowej można prześledzić kierunki wędrówek nauczycieli. Szkołę kończył we Frankfurcie, tam też studia, następnie odnajdujemy go jako rektora w Bernau, później w Landsbergu i w Żaganiu, a w 1617 roku został profesorem we Frankfurcie⁵⁹. Nie były to jednostkowe przypadki; spotykamy te same osoby na stanowiskach rektorów, konrektorów czy pastorów w miastach pogranicza. Wiązało się to z kierunkami, gdzie można było ukończyć studia, a z drugiej strony poprawić swoje warunki pracy i życia, uzyskać awans społeczny. Było to tym bardziej usprawiedliwione, iż uposażenie rektora nie zawsze starczało na jego i rodziny utrzymanie. Otrzymywał on od miasta mieszkanie i wynagrodzenie pieniężne; w gorszej sytuacji byli konrektorzy i kantorzy. W Żaganiu w ciągu stu lat funkcjonowania szkoły pracowało dziewięciu konrektorów, czternastu kantorów, dziesięciu bakałarzy, jedenastu signatorów i trzech auditorów oraz trzech niemieckich nauczycieli. Można zauważyć, iż stanowiska

⁵⁷L. Sturm, *Valentin Trozendorf und Lateinische Schule in Goldberg*, Goldberg 1888; Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Kolskiego, dział E, Rep 135, sygn. E 68, Życiorys Valentego Trozendorfa; zob. także *Porządek szkolny albo ustawy złotoryjskiej przez Valentego Trozendorfa ułożone i w roku 1563 przekazane do druku przez księcia legnickiego Henryka IX*, [w:] A. Michler, *Valentyn Trozendorf, nauczyciel Śląska*, Złotoryja 1996, s. 60–63.

⁵⁸G. Förster, *Analecta Freistadt*, Lissa 1751, s. 384; H. Dumrese, E. Dumrese, *Kirchen geschichte der evangelischen Gemeinde Freystadt*, Freistadt 1909, s. 12–13; S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 355; D. Dolański, *Najspokojniejszy Kościół...*, s. 100–104.

⁵⁹J. G. Worbs, *op. cit.*, s. 20.

konrektorów piastowały te same osoby, które wcześniej zostały omówione jako rektorzy. Wyjątkiem jest tylko Abraham Bernhardt von Sagan, który w Żaganiu był od 1621 r., a wcześniej pracował jako profesor matematyki w Akademii Bytomskiej, czy też Caspar Langhans, który urodził się w Żaganiu i pracował od 1640 r. w Guben jako rektor (był autorem *Compendium grammaticae Wellerianae und Tabellas synoptice*).

Szkoła w Koźuchowie skupiła elitę intelektualną, która znana była na Śląsku, w Rzeczypospolitej i Brandenburgii. Wyraźny wpływ na powstanie szkoły miał Johann Hoppe (1530–1544), który urodził się w Budziszynie i studiował w Wittenberdze u Lutra i Melanchtona. Zasady organizacji szkoły w Koźuchowie przejął od swego mistrza. W 1553 r. zostałrektorem w szkole w Chełmnie Żarskim, następnie w Elblągu, a w 1558 r. został pierwszymrektorem i organizatorem gimnazjum ewangelickiego w Gdańsku⁶⁰. W prawie stuletniej historii szkoły spotykamy tu jeszcze siedmiu rektorów. Po Hoppem stanowisko to objął urodzony w Koźuchowie Erazmus Benedictus (1544–1554). Jak inni rektorzy z pogranicza, nauki pobierał w szkole Trozendorfa (Złotoryja), by następnie uzyskać tytuł magistra na uniwersytecie w Wittenberdze⁶¹. Z Koźuchowa pochodzili jeszcze: Georg Fechner (urodzony koło tego miasta, wcześniej wspomniany w Żaganiu) i Christoph Nietsch (od 1614 do upadku szkoły). Z Głogowa było tutaj dwóch znanych rektorów. Pierwszy to Kaspar Pridmann; po 1561 roku był nauczycielem w szkole św. Elżbiety, krótko w 1573 r., następnie do 1575 r. w Głogowie; udał się do Meseritz, by ostatecznie zostaćrektorem w gimnazjum Marii Magdaleny (1578–1598) we Wrocławiu⁶². Postać rektora Nikolausa Ludovicusa (Ludovici) spotykamy w wielu szkołach średnich na Śląsku i pograniczu. Nauki pobierał w Koźuchowie i Poznaniu, studia odbył w Lipsku, a funkcję rektora pełnił w kilku szkołach. Spotykamy go w Świdnicy, Głogowie, Koźuchowie, a także w Legnicy⁶³. Na przykładzie Johannes Ferinarius (Wildpräter, 1554–1573) ze Szczepanowa koło Środy Śląskiej można prześledzić drogę awansu, którą odbył od stanowiska pastora w swojej miejscowości i Środzie Śląskiej, przez pobyt w dworskiej szkole księcia Jerzego w Brzegu do funkcji profesora w Heidelbergu i Marburgu⁶⁴. Z Lipska po-

⁶⁰*Allgemeine Deutsche Biographie...*, t.13, s.115; S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 354.

⁶¹S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 354; D. Dolański, *Pastorzy ewangeliccy i rektorzy gimnazjum w Koźuchowie przed wojną trzydziestoletnią (wg Siegismunda Justusa Ehrhardta)*, „Rocznik Lubuski” t. XXIII, cz. 1, 1997, s. 163.

⁶²S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. I, s. 134.

⁶³*Tamże*, t. III, s. 135; *Geschichte der Evangelisch-Lutherischen Kirche...*, s. 12; H. Barycz, *op. cit.*, s. 173.

⁶⁴S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. II, s. 115; D. Dolański, *Pastorzy ewangeliccy...*,

chodził Basilius Czölner (1604–1614), który następnie udał się do Torunia i tam objął stanowisko konrektora.

W grupie dziesięciu nauczycieli (konrektorów) trzy osoby pochodziły z Koźuchowa, jedna z Zielonej Góry (Abraham Cremer) i jedna z Wrocławia (Petrus Gotthard); z Prus pochodził Wilhelm Blothner (1604–1607), który studia kończył w Królewcu i Lipsku, a od 1607 do 1650 roku pracował jako rektor w gimnazjum we Wschowie⁶⁵. Nie można wśród konrektorów pominąć Joachima Spechta z Głogowa; związany był z początkiem reformacji w tym mieście, a w latach 1557–1564 pracował w Koźuchowie. Kształcił się we Wrocławiu i Wittenberdze, gdzie poznał Melanchtona i przyjął jego filozofię⁶⁶. Miasto Koźuchów wydało jeszcze jedną postać, która rozślawiła tę ziemię i Śląsk. Jest to Joachim Cureus (Curäus, 1554–1557). Znał on wzorce nauczania ze Złotoryi, gdzie był uczniem Trozendorfa; śladem swoich poprzedników kroki swoje następnie skierował do Melanchtona. Spotykamy go też na stanowiskach rektora w Bolesławcu, Głogowie, Wrocławiu, Szczecinie i Wittenberdze⁶⁷.

Równoległe ze szkołą w Koźuchowie zorganizowano gimnazjum łacińskie w Świebodzinie, które funkcjonowało w latach 1541 do 1637⁶⁸. Pastor Martin Fechner przyczynił się organizacji tej szkoły. W gimnazjum w latach jego funkcjonowania pracowało dziewięciu rektorów, a z tej liczby czterech urodziło się w Świebodzinie: Georg Martini (1549–1549), Andreas Liebetün (Lübetühn, 1623–1626) i Georg Martini junior (1626–1628) oraz Andreas Forchel (1633–1637). Pierwszych dziewięciu rektorów pracowało w szkole od trzech do pięciu lat. Można z tego wyciągnąć wniosek, iż uposażenie było niskie albo też w poszukiwaniu własnej drogi życiowej pobyt w Świebodzinie był dla nich tylko krótkim okresem zdobywania wiedzy lub przekazywania umiejętności. Przykładem może być rektor Jacobus Ebertus (1575–1576), który pochodził ze Szprotawy, uczył się w Złotoryi, następnie odbył studia we Frankfurcie i Wittenberdze; po pobycie w Świebodzinie spotkaliśmy go w Zielonej Górze i ostatecznie jako profesora we Frankfurcie nad Odrą. Z Wrocławia był Sebastian Radecius (1555–1558), z Frankfurtu

s. 163.

⁶⁵S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 361; E. Dumrese, H. Dumrese, *op. cit.*, s. 10–14.

⁶⁶S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 68; D. Dołański, *Najspokojniejszy Kościół...*, s. 161.

⁶⁷S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 358–361; E. Wernicke, *Geschichte der Paroche und Schule in Bunzlau*, Bunzlau 1884, s. 21, 213.

⁶⁸G. Zerndt, *Geschichte von Stadt und Kreis Schwiebus*, cz. 2, *Stadt und Kreis Schwiebus unter Vorwiegend Österreichischer Herrschaft*, Schwiebus 1909, s. 201–205; J. Splittgerber, *Die Gegenreformation im Kreise Schwiebus*, Kiel 1913, s. 15; S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 12–14.

Martin Heinius (1552–1554). Obok tego w gimnazjum pracowało czterech konrektorów. Często przechodzili na stanowisko rektora (np. dwaj rektorzy o nazwisku Martini). Jedną z bardziej znanych osób to Georg Bruchmann z Sulechowa (1626–1628)⁶⁹. Był synem farbiarza, nauki pobierał w Sulechowie, a studia wzorem innych nauczycieli pogranicza kończył we Frankfurcie i Wittenberdze. Następnie był rektorem w szkole w Skwierzynie, a później diakonem w Gorzowie.

Zapotrzebowanie na wykształconych obywateli miasta na trakcie handlowym spowodowało, iż reformacja łączy się ze szkołą w Szprotawie. Powstała ona około 1580 roku⁷⁰, choć działania A. Buchholzera w tym kierunku prowadzone były już wcześniej. Valerius Tscheuchner pochodził z Kożuchowa (1593–1594) i wymieniany był wśród konrektorów w swoim mieście. Ponownie rektorem został w okresie od 1617 do 1628 w Szprotawie. Z Kożuchowa był tutaj rektorem też Melchior Laubanus (1594–1599 i jeszcze raz w 1608 r.); w międzyczasie zawędrował on jako prorektor do Złotoryi, a następnie do Gdańska. Znajdujące się tam gimnazjum przodowało w zakresie programów nauczania i nowoczesnego kształcenia.

Potwierdza się wysunięta wcześniej teza, iż perygrynacje edukacyjne nauczycieli z pogranicza nie dotyczyły tylko szkół na tym terenie, ale wykraczały dalej. Odnosi się to zarówno do miejsca odbywania studiów (Frankfurt nad Odrą, Wittenberga, Heidelberg, nawet Praga), jak też do kierunków wędrówek i obejmowania stanowisk nauczycielskich (miasta: Brzeg, Bolesławiec, Bytom Odrzański, Elbląg, Gdańsk, Kożuchów, Legnica, Międzyrzecz, Świebodzin, Sulechów, Zielona Góra, Złotoryja, Żagań). Na przykładzie Johanna Scultetusa, rektora w Szprotawie w latach 1599–1617, syna magistra Petera Scultetusa, syndykusa z Kożuchowa, można prześledzić tak postawioną tezę. Od 1617 roku był on rektorem w Legnicy, a następnie od 1619 r. Georg von Schönaich powołał go na stanowisko profesora do bytomskiej Akademii⁷¹. W wyniku dekretu i najazdu dragonów Lichtensteina szkoła w Bytomiu przeniosła się do Leszna, J. Scultetus natomiast udał się do Wschowy.

Początki gimnazjum łacińskiego w Głogowie były bardzo trudne. Miało ono dwa okresy funkcjonowania: pierwszy od 1573 do 1634 roku i drugi rozpoczynający się po 1707 r. W gimnazjum głogowskim w 1581 r. wyra-

⁶⁹S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 471.

⁷⁰*Tamże*, s. 387; C. Baier, *Geschichte der Stadpfarkirche ehen. Klosterkirche der Magdalenerinnen zu Sprottau*, Sprottau 1905, s. 42, 50; F. Matuszkiewicz, *Geschichte der Stadt Sprottau*, Sprottau 1908, s. 68, 98; G. Steller, *Die Familie Seliger aus Sprottau*, „Jahrbuch schlesische Kirchengeschichte” 1972, nr 51, s. 29; D. Dołański, *Najspokojniejszy Kościół...*, s. 138.

⁷¹G. Steller, *op. cit.*, s. 28–29.

żono zgodę na pracę rektora, konrektora, kantora i dwóch nauczycieli pomocniczych⁷². W pierwszym okresie funkcjonowania gimnazjum pracowało w nim sześciu rektorów, siedmiu konrektorów, czterech kantorów i dziewiętnastu nauczycieli pomocniczych. Wśród rektorów pojawiają się znane już wcześniej wspomniane osoby, jak Kaspar Pridmann (w latach 1573–1575) i Nicolaus Ludovicus (1575–1576). Skład kadry rektorów wskazuje na powiązania z ośrodkiem w Zielonej Górze, skąd pochodził Dawid Knobloch (1576–1613), czy z Bolesławcem (Valentin Preybisch, 1613–1618). Z Głogowa pochodził tylko jeden rektor – Johann Faust (1618–1628 i 1632), który — podobnie jak rektorzy z pozostałych miast pogranicza — studia odbył w Wittenberdze i we Frankfurcie, a w czasie wojny trzydziestoletniej opuścił Głogów i udał się do Śmigła, gdzie został pastorem i następnie generalnym seniorem w Polsce⁷³. Ostatnimrektorem powołanym przez radę miejską Głogowa w pierwszym okresie funkcjonowania gimnazjum był Heinrich Klose ze Świdnicy. Spośród konrektorów dwóch pochodziło z Głogowa; w tym Jakob Rolle (1616–1618), który po 1628 r. przeniósł się (podobnie jak wielu innych protestantów z księstwa głogowskiego) do Polski (w tym przypadku była to Wschowa). Z Kożuchowa był Adam Klose (1592–1595), ze Świdnicy Johann Lindner (1595–1603), z Ośna Lubuskiego Johann Wapensticker (1603–1616), a z Chobieni syn znanego pisarza dziecięcych piosenek Ephraim Heermann (1647–1651); jego osobę następnie odnajdujemy jako rektora w Wołowie, Strzegomiu i Legnicy. Drugi okres szkoły protestanckiej w Głogowie rozpoczął się organizacją nowego typu szkoły średniej – było to liceum. Rada kościoła i rada scholarchów na stanowisko rektora powołała Christiana Liesnera (1707–1715), który to opracował pierwszy program. Drugimrektorem był Johann Gottfried Lange (1715–1751). W szkole pracowali jeszcze konrektorzy: Elias Sagaz (1713–1716), David Heinrich Grossmann (1716–1742) i kantorzy (Georg Krebs, Johann Christoph Gardt).

W Akademii Bytomskiej pierwszymi znanymi nauczycielami byli M. David Scandellus (Schindler) i Adam Liebig. Abraham Scultetus⁷⁴, który dwa razy był w szkole bytomskiej, wyrażał się o niej bardzo pozytywnie. Rektorem w latach 1602–1619 był Adam Liebig ze Szprotawy, który

⁷² *Geschichte der Evangelisch-Lutherischen Kirche...*, s. 11; K. Matwijowski, *Życie kulturalne w Głogowie w czasach nowożytnych (od XVI do połowy XVIII w.)*, [w:] *Materiały do dziejów Głogowa*, red. K. Matwijowski, Wrocław 1989, s. 83; F. Muth, *Geschichte des Königlichen Evangelischen Gymnasiums zu Glogau 1708–1908*, Głogau 1908; D. Dołański, *Najspokojniejszy Kościół...*, s. 134; S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. II, s. 9–13.

⁷³ F. Muth, *op. cit.*, s. 59.

⁷⁴ Cuno, *Abraham Scultetus (Schultetus)*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie...*, t. 33, s. 492–496.

dał podwaliny pod nowoczesną szkołę i opracował program nauczania dla pedagogium i gimnazjum w 1614 roku. Następnym rektorem był Johann Scultetus, który wcześniej pełnił funkcję konrektora. W szkole spotykamy Kaspara Dornau (von Dornavius) w 1617 r. jako profesora; w 1629 r. został rektorem⁷⁵. Przybył on ze Zgorzelca, gdzie się urodził i był rektorem. Ukończył studia w Jenie. Profesorem teologii był Georg Vechner (1616–1629), a historii Balthasar Erner (Epner) urodzony w Jeleniej Górze⁷⁶. Znany był także Martin Füssel⁷⁷, profesor etyki, jak też Jonas Milde (Mildeus) z Żagania, który pełnił funkcję nauczyciela elokwencji i poezji, następnie został rektorem w Złotoryi, a po upadku szkoły w Strzegomiu. Obok nich pracował Benjamin Ursinus ze Szprotawy. Odbił on studia we Frankfurcie, a w 1617 r. został profesorem matematyki w Bytomiu. Znany nauczycielem był Elias Schonaus, który pochodził ze Zgorzelca, studiował w Wittenberdze, a w 1616 r. został profesorem prawa w Akademii i prorektorem w Liceum⁷⁸. Nauczycielem religii był David Vechner z Koźuchowa, który był w 1633 r. rektorem w szkole w Szprotawie. Był on uczniem Dornaua; ukończył uczelnię wittenberską. Można jeszcze wymienić Eliasa Schöna, który pełnił funkcję kantora, a w 1614 r. udał się do Leszna, czy też Abrahama Bernhardiego z Żagania. Podstawy do utworzenia gimnazjum przygotował Martin Schreiber z Wrocławia. Profesorem etyki i polityki był Gabriel Titus (1616–1618). Z Bytomiem związany był też profesor medycyny Andreas Pulitius (został rektorem uczelni frankfurckiej), a także Georg Mantius, który wcześniej pracował w Rakowie, gdzie pełnił funkcję rektora⁷⁹. Akademia funkcjonowała do 1628 r., następnie bratanek Georga Johannes von Schönaich wraz z nauczycielami przeniósł uczelnię do Leszna.

Otwarcie pierwszych kolegiów jezuickich na pograniczu miało miejsce dopiero w połowie XVII wieku (Żagań 1629, Głogów 1626, ale kolegium od 1651 r.). Po zamknięciu gimnazjów łacińskich uczący tam nauczyciele udawali się często do Wielkopolski lub na Pomorze (w tym gdańskie), ale kolegia jezuickie rozpoczęły przyciąganie kadry nauczycielskiej z terenów ościennych, gdyż brakowało dobrze przygotowanych propagatorów nowej szkoły. W żagańskiej szkole w pierwszym okresie pracował Balthasar Mer-

⁷⁵S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 577, 581; C. D. Klopsch, *op. cit.*, s. 58; D. Teichmann, *Eine tschechisch-deutsche Rezeptionshandschrift vom Beginn des 17. Jahrhunderts*, [w:] *Würzburger medizinhistorische Mitteilungen*, wyd. M. Holler, G. Keil, Würzburg 1997, s. 241.

⁷⁶*Tamże*, s. 587, 587.

⁷⁷S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, s. 588.

⁷⁸*Tamże*, s. 588.

⁷⁹C. D. Klopsch, *op. cit.*, s. 60; S. Tyniec, *Wyższa szkoła braci...*, s. 340; J. P. Majchrzak, *op. cit.*, s. 96.

kel i Heinrich Korn (od 1628 r.) oraz Abraham Rot⁸⁰. Po wojnie trzydziestoletniej nauczycielami kolegium byli P. Khoweindl i Christoph Messner. W roku szkolnym 1657/58 pracowało dwóch nauczycieli, Johann Fettauer i Johann Bock. W latach następnych przybył do Żagania Johann Kleber i Sebastian Lew (lub Lewald) oraz Georg Span (1662). W następnym roku szkoła przyjęła do swego grona magistra Balthasara Mayera i Johanna Sinapusa. Kierował szkołą Paul Arndt. W 1664 r. doszedł Tobiasz Güttel. W 1688 r. rektorem został Kobliss, przybyli Balthasar Reich, Mathias Cuculinus i Andreas Müller, odeszli Sinapius i Mayer. Można zakładać, iż prowincjał zakonu miał wpływ na obsadę nauczycielską w kolegiach jezuickich i — podobnie, jak to działo się z nauczycielami protestanckim — również jezuici byli kierowani do nowych miast lub prowincji. Nie opuszczali kolegiów w poszukiwaniu lepszych warunków pracy i uposażenia, reguła zakonu bowiem nie pozwalała na samowolne przenoszenie się z miejsca na miejsce. Można przyjąć założenie, iż krótkie pobyty w poszczególnych szkołach uzależnione były od władzy zwierzchniej zakonu, która decydowała o obsadzie kolegiów. Jest to wyraźne zjawisko, uwidocznione w liczbie nauczycieli w żagańskim gimnazjum. W ciągu 41 lat (1699–1740) w kolegium spotykamy około stu nazwisk nauczycieli, którzy pracowali przez rok lub dwa lata; tylko w nielicznych przypadkach był to dłuższy pobyt (np. Kollert pracował od 1709 do 1712 roku, Stiller od 1713 do 1716, Pannagl od 1718 do 1721, Schubert od 1727 do 1730)⁸¹. Na stanowisku rektora było 28 osób.

Rozpatrując kadre nauczycielskie kolegium głogowskiego należy brać pod uwagę dwa okresy funkcjonowania szkoły. Pierwszy bardzo krótki (1627–1630): przez rok rektorem był Christian Weller, po nim spotykamy Georga Aquistanu (w 1639 r. wysłany na Morawy)⁸². W latach 1651 do 1740 w kolegium głogowskim spotykamy 31 rektorów; średnio każdy pełnił funkcję od trzech do czterech lat. Potwierdza się przyjęte założenie. Pierwszym rektorem w drugim okresie funkcjonowania szkoły był Balthasar Halmberger (1651–1654), skierowany później do Kłodzka; ponownie w Głogowie jest w latach od 1660 do 1667 r. Bardzo częstym zjawiskiem było to, iż rektorzy kolegium głogowskiego kierowani byli następnie do pracy w Kłodzku (np. Heinrich Korn, 1657–1660), w Legnicy (Michael Eckel, 1697–1699), czy też

⁸⁰H. Hoffmann, *Die saganer Jesuiten...*, s. 128; Z. Lec, *Jezuici w granicach diecezji zielonogórsko-gorzowskiej do 1776*, „Rocznik Lubuski” t. XXIII, cz. 1, 1997, s. 32–34.

⁸¹Obliczenia dokonano na podstawie tablicy [w:] H. Hoffmann, *Die saganer Jesuiten...*, s. 138–139.

⁸²Tenże, *Die Jesuiten in Glogau...*, s. 21; Z. Lec, *Z przeszłości jezuitów w Głogowie w latach 1625–1776 (Chronologia najważniejszych działań)*, [w:] *Studia i materiały z dziejów Głogowa*, t. 3, red. K. Matwijowski, Wrocław 1993, s. 52; E. Kretschmer, *Die Glogauer Jesuitenkirche*, Glogau 1935.

we Wrocławiu (Johannes Eder, 1702–1704), w Żaganiu (Martin Link, 1673–1676). Kierowani bywali też do Pragi (Georg Weis, 1687–1691) i dalej do Ołomuńca, a także do Krummlau i do Troppau⁸³.

Zakończenie

Czasy wczesnonowożytne na pograniczu śląsko-wielkopolsko-lubuskim przyniosły wiele zmian w zakresie organizacji szkolnictwa średniego. Reformacja i humanizm spowodowały, że dotychczasowe rozwiązania edukacyjne uległy głębokim przeobrażeniom, zwłaszcza w zakresie organizacji, głównie poprzez zmianę zależności szkoły od Kościoła, gdyż sam Kościół uległ przemianom. Dużą rolę w tworzeniu ram organizacyjnych i obsady kadrowej odegrały rady miejskie, powoływany scholarchat czy też szlachta, jak również panowie śląscy. Powstał nowy typ szkoły średniej, protestanckie gimnazjum, które kształciło w duchu humanistycznym, przykładając ogromną wagę do języków klasycznych i poznawania Biblii w oryginale. Rozwijały też działalność kolegia jezuickie. Na ziemiach pogranicza rozwinęły się te dwa typy szkół, choć obok tego powstała nowa, aspirująca do miana Akademii szkoła Georga von Schönaicha.

Można zauważyć, iż postawione przez mnie hipotezy znalazły pełne potwierdzenie. Peregrynacje rektorów, konrektorów i pozostałej kadry nauczycielskiej, zarówno w szkołach protestanckich, jak też w kolegiach jezuickich, były naturalnym zjawiskiem tamtych czasów. Wynikały z różnych przyczyn, czy to z szukania lepszych warunków (pracy i uposażenia, doksztalcenia, możliwości awansowania na stanowiska rektorów), czy też z decyzji prowincjałów zakonu (w tym przypadku jezuitów), jak też z poszukiwań przez rady miejskie najlepszych nauczycieli. Wędrówki służyły poszerzaniu się tej grupy intelektualnej, a równocześnie tworzeniu nowych rozwiązań edukacyjnych, przenoszeniu nowinek, podręczników, kontaktów kulturalnych.

⁸³Zob. H. Hoffmann, *Die Jesuiten in Glogau...*, s. 122–124 (wykaz rektorów i ich dalsze losy).

Bogumiła Burda
Pädagogische Hochschule Zielona Góra

**FRÜHNEUZEITLICHE ORGANISATORISCHE LÖSUNGEN UND
PERSONALENTSCHEIDUNGEN IM SEKUNDÄRSCHULBEREICH
ALS INTEGRATIONSFAKTOREN AUF DEM GRENZGEBIET
SCHLESIENS, GROSSPOLENS UND DES LEBUSER LANDES**

Zusammenfassung

Bei der Erforschung der Bildungsentwicklung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert auf dem Grenzgebiet Schlesiens, Großpolens und des Lebuser Landes kann man deutlich einen Evolutionscharakter feststellen, der u.a. in der Vervollkommnung der bisherigen Schultypen (Pfarr-, Kloster-, und Privatschulen) bestand. Außerdem gründete man neue Schultypen, die ehrgeizig nach möglichst hohem Status strebten. Es sind zwei Perioden zu unterscheiden. Als erste kann man die erste Hälfte des 16. Jahrhunderts annehmen, als man mit der Reformation angefangen hatte, lateinische Gymnasien in denjenigen Städten des Grenzgebiets zu gründen, in denen die Reformation siegte (Freystadt, Meseritz, Züllichau, Schwiebus, Grünberg, Sagan) oder die zweite Hälfte des 16. Jahrhunderts (Glogau, Sprottau). Gleichzeitig gab es erste Versuche, eine protestantische Universität in Liegnitz/Legnica (1527), und später auch eine neuer Art Schule d.h. Akademie in Beuthen/Bytom Odrzański (1609–1629) zu gründen. Um jeder Schule eine gute Betreuung zu sichern und um die Schule mit der Gesamtbevölkerung enger zu verbinden hatte der Protestantismus eine Scholareninstitution ins Leben berufen. Zu ihren Mitgliedern wurden in der Regel hervorragende Vertreter der Stadtgemeinschaft, oft reiche, allgemeines Vertrauen genießende Vertreter der Gemeindeselbstverwaltung sowie auch daran interessierte Eltern und Lehrer gewählt. Die Scholareninstitution gewährleistete den Schulfonds und die Betreuung. Sie hatte nicht nur die Verwaltungs- und manchmal auch pädagogische Aufsicht auf die Schule, sondern auch einen Einfluss auf die Gestaltung des Unterrichtsplans und überwachte die Schuldisziplin. Gemeinsam mit der Scholareninstitution, dem Pastor und der Kirche hatten die Stadträte einen Einfluss auf die Lehrerbesetzung in der Schule.

Die zweite Bildungsetappe von Mittelschule (Sekundärschule) neuer Art ist die Gründung von Jesuitengymnasien auf dem Grenzgebiet. In der Republik Polen und in Europa gab es sie schon im 16. Jh., aber auf dem erforschten Gebiet entstanden sie erst in der ersten Hälfte des 17. Jhs., was in Sagan (1629) und in Glogau der Fall war. Die Tatsache, dass die Grundlagen des Schulwesens hauptsächlich von Jesuitenschulen geschaffen wurden, ist mit der Niederlassung der Klosterbrüder in den schlesischen Städten in der Mitte des 17. Jahrhunderts verbunden. Zahlreiche Privat-, Kirchen- und Staatsstiftungen trugen einerseits dazu bei, dass die Grundlagen für die Funktionierung des Ordens und der Schulen auf diese Art und Weise geschaffen wurden, andererseits beeinflusste der Ordenprovinzial den Lehrkader.

Man kann annehmen, dass die Lehrer sowohl in den protestantischen als auch in den Jesuitenschulen eine intellektuelle Elite bildeten. Sie waren Kultur- und Bildungsträger. Dank ihrer Wanderung durch die Grenzgebiete Schlesiens, Großpolens und des Lebuser Landes leisteten sie einen großen Beitrag zur Ausbildung von zahlreichen Humanisten, Schriftstellern und Geistlichen.